

פרק 3:

מדוע אנחנו אוהבים את מי שמתאכזר אלינו – תסמונת שטוקהולם והמקרה של המורה גרובר

ב־23 באוגוסט 1973 השתלטה קבוצת שודדים על סניף בנק קרדיטבנקן בעיר נורמלֶמְסְטֹג שבשוודיה. במשך חמישה ימים החזיקו החוטפים בעובדי הבנק כבני ערובה עד שלבסוף נכנעו ונעצרו. ואז קרה דבר מוזר. רוב העובדים שחוו את סיוט השבי הביעו תמיכה בחוטפים בראיונות שונים שהעניקו לכלי התקשורת, וחלקם אף התנדבו לשמש כעדי הגנה במשפט שנערך לשודדים.

כשנה לאחר המקרה הזה נחטפה בארצות הברית פטי הרסט, נכדתו של איל העיתונות האמריקני רנדולף הרסט בידי "צבא השחרור הסימביונסי", הגרסה האמריקנית לקבוצות הטרור הקומוניסטיות, כמו הצבא האדום באיטליה ובאדר מיינהוף בגרמניה, שבשנות השבעים הטילו חיתתם על אירופה. בשלב מסוים לאחר שנשבתה החליטה פטי הרסט להצטרף לחוטפיה. היא שלחה הודעה לכלי התקשורת על התנערותה מבני משפחתה ועל הצטרפותה ל"צבא השחרור". מאוחר יותר השתתפה הרסט בניסיון שוד בנק כושל שאחריו נעצרה יחד עם החוטפים.

לאחר שני מקרים אלו ולאור סדרת עדויות נוספות של פסיכולוגים ופסיכיאטרים נוספה לרשימת ההפרעות הפסיכיאטריות תופעה המכונה תסמונת שטוקהולם (ולפעמים תסמונת הרסט). חוקרים בתחום הפסיכולוגיה האבולוציונית נוטים לשייך את תסמונת שטוקהולם לנטייה שהתפתחה בשחר התרבות האנושית. על פי הסבר זה, בתקופת הצייד-לקט, כשהתעוררו סכסוכים אלימים בין שבטים על מקורות מזון, נהגו הגברים לחטוף את נשות השבט היריב. תהליך הברירה הטבעית נתן יתרון לנשים שהצליחו להיטמע בחברה השבטית החדשה. אלו שרדו ואף הביאו לעולם צאצאים מחוטפיהן. נשים שלא פיתחו הזדהות עם חוטפיהן בדרך כלל לא שרדו, ואם שרדו לא התרבו. הסבר זה אינו משכנע דיו. ראשית מפני שהתסמונת נפוצה לא רק בקרב נשים אלא גם בקרב גברים. שנית, משום שההסבר האבולוציוני צר ומוגבל ביחס לביטוייה המגוונים של התופעה.

תסמונת שטוקהולם היא הביטוי הקיצוני ביותר של תופעה רחבה יותר שממנה, במידה זו או אחרת, סובלים כמעט כולנו: כשאנו נתונים למרותו של אדם אחר אנו בדרך כלל נוטים לפתח יחס אוהד כלפיו. במקרים רבים נתמיד באהדה הזו גם כשיחסו כלפינו יהיה פוגע ובלתי צודק. ככל שהסיכוי לשינוי המצב קטן יותר, כך יגבר יחסנו האוהד ואיתו הנטייה להאשים את עצמנו ביחס הפוגע שאנו מקבלים.

הדוגמאות רבות מספור: נשים מוכות המסרבות להיפרד מבן זוגן, בוס מטריד שכלפיו אנו מגלים סלחנות בלתי ברורה, או לקוח גדול וחשוב שאנו מתעלמים מיחסו היהיר והפוגעני. אינני מתכוון למקרים שבהם אנו מודעים ליחס המשפיל, אך כובשים את זעמנו משיקולים טקטיים מתוך הבנה שמחאה אינה כדאית. כוונתי היא למקרים שבהם אנו מגלים הבנה מעוותת לצד הפוגע, או מתעלמים לחלוטין מהפגיעה מצד בעל המרות. אם הבוס הוא זמני או אם הלקוח אינו כה חשוב, נגיב במהירות, אך לא כך אם עלות התגובה גבוהה מדי. במקרים רבים, כאשר יחסי הכוחות הם לרעתנו בצורה מובהקת, המנגנון הרגשי שלנו משתף פעולה עם המנגנון הקוגניטיבי וממתן

את תחושת העלבון והכעס. זוהי התנהגות רגשית רציונלית, שבמינון מתון אמנם עשויה לסייע לנו ולהבטיח את הישרדותנו, אך במקרים קיצוניים – כמו במקרה של תסמונת שטוקהולם או, אכן, של נשים מוכות – אותה תכונה ממש עלולה לפגוע בנו קשות.

ברבים מהמקרים מעצים המנגנון הרגשי את מידת הוקרת התודה שנחוש כשנעשית כלפינו מחווה קטנה וחסרת משמעות על ידי בעל הסמכות. במקרה כזה נייחס משקל יתר למחווה הזו ונפתח אמון מופרז בהגינותו ובטוב לבו של אותו אדם. זהו סוד ההצלחה של שיטת "החוקר הטוב" בחקירת חשודים על ידי המשטרה – אותו חוקר שמופיע כמלאך גואל לאחר ש"החוקר הרע" נואש מלהשיג את הודאתו של החשוד, מתעניין בשלומו של הנחקר ומציע לו קפה או סיגריה.

על עוצמתה הרגשית של מחווה מסוג זה, גם אם היא נעשית על ידי בעל סמכות מרתיע במיוחד (ואולי בשל כך), למדתי מסיפורו של אבי. בשנת הלימודים 1932-1933 היה אבי הנס וינטר התלמיד היהודי היחיד בבית הספר היסודי על שם עמנואל קאנט בעיר קניגסברג בגרמניה. בין מוריו זכר אבא במיוחד את מחנכו והמורה להיסטוריה ד"ר גרובר, שהיה קתולי אדוק ונאצי נלהב במיוחד. גרובר לא ציית לתוכנית ההוראה הרשמית שנקבעה על ידי רפובליקת ויימאר. היתה לו תוכנית לימודים משלו – אנטישמית וגזענית, שלפיה גרמניה היא ערש התרבות האנושית, ואילו היהודים הם נצר של האדם הניאנדרטלי. על יהדותו של הנס הקטן ידע היטב, והפיק הנאה רבה מניסיונותיו להשפילו בפני שאר ילדי הכיתה. באחד המקרים, למשל, נקרא הנס אל הלוח ונדרש להרצות בפני שאר ילדי הכיתה על נסיבות מותו של ישו הנוצרי.

עד עליית הנאצים לשלטון הקפידה הנהלת בית הספר לאסור על קיום עצרות פוליטיות בשטחו. ואולם, בוקר אחד הודיע גרובר לילדי הכיתה שלרגל יום השנה לניסיון ההרואי של היטלר להצלת האומה (ניסיון הפוטש בנובמבר 1923) לא יתקיים השיעור כמתוכנן. "במקום

השיעור", קבע, "נצא לטיול קצר, נערוך תרגילי סדר, וכולנו נשיר בלהט ממבחר שירי המפלגה הנאצית". בשעה שהתלמידים פרצו החוצה בקריאות שמחה, נותר הנס הקטן לבדו עם המורה. "ומה איתך הנס?" גער בו גרובר. הנס, שידע על האיסור, והבין מיד מדוע זקוק היה גרובר לשלב את העצרת בטיול מחוץ לכותלי בית הספר, ענה חרישית: "אם אשתתף בטיול איאלץ לדווח לאבא בערב על פעילות זו. אבא השביע אותי שאספר לו יום יום מה עבר עלי בבית הספר ולא אוכל להפר שבועה זו. אם לעומת זאת תשלח אותי לשבת בספרייה, אוכל לספר לאבא שהשיעור התבטל ולכן ישבתי בספרייה – לא אשקר, ולא אצטרך להסביר דבר". גרובר הפטיר דבר מה על כושר המיקוח של היהודי ושלח את הנס לספרייה.

בארוחת הערב המה הבית אורחים ובהם גם דודה אנה והדוד ברטולד. כשמוצה הוויכוח הסוער על העזיבה לפלשתינה, פנתה אנה אל הנס שישב כל העת בפנים חתומות מבלי לומר דבר: "ומה אתה אומר הנסי על הרעיון המטורף של הורייך להגלות אותך עם קורט למדבר בפלשתינה?". לדודה אנה, פטריוטית גרמנית ויהודייה גאה, היו שתי שנאות: הראשונה בהן היתה התנועה הנאצית, אך מיד אחריה בתור דורגה התנועה הציונית. הנס משך בכתפיו מבלי לענות, נבוך מהעימות בין אנה להוריו. "נו טוב, אז אולי תספר קצת על בית הספר. איזה סיפור חדש סיפר לכם הליצן ההוא גרובר בשיעור היסטוריה היום".

"היום לא היה שיעור עם גרובר", ענה הנס.

"לא? הרי סיפרת שהוא מופיע יום יום", התעקשה אנה.

"היום לא היה שיעור. אני הייתי בספרייה".

"אני?! ואיפה היו כל שאר התלמידים?", המשיכה אנה לדרחוק.

כשלתחקור הצטרפו גם הוגו וג'ני, הוריו של הנס, לא היה כבר

טעם להסתיר...

בבוקר שלמחרת הופיע דודה אנה בבית הספר בליווי עורך הדין –

זה שמטפל בחוזי הרכישה הענקיים שחברת יצוא החיטה של ברטולד

קשורה בהם. היא שלפה את הנס משיעור אחד ואת גרובר משיעור אחר והובילה אותם למשרד מנהל בית הספר. בדרך, כשהם חולפים על פניהם של כמעט כל מוריו של הנס, קראה אנה בקול: "מהיום יתחיל גם בית ספר זה לנהוג על פי כללי החוק והסדר של המולדת הגרמנית!".

הדיון בחדר המנהל היה קצר. הנס ששתק במהלכו אישר בהינד ראש את העובדות שקרא עורך הדין. גרובר הסתפק בשני משפטים שבהם אישר אף הוא את העובדות, והוסיף דבר מה על חינוך הדור הצעיר ברוח ערכי האומה הגרמנית החדשה. בשאר הזמן נעץ מבט מאיים בהנס הקטן. אנה לעומתם נאמה נאום שלם. היא ציינה שמעשהו של גרובר הוא חילול כבודו של בנה הנס וינטר שמת מות גיבורים למען המולדת במלחמת העולם הראשונה, ואשר על שמו קרוי הנס הקטן. היא גם הוסיפה מספר טענות על כך שכוחה של האומה הגרמנית מושתת על קיום החוק, ההוראות והכללים. לבסוף פסק מנהל בית הספר: גרובר לא יושעה מתפקידו כפי שביקשה אנה, אך יקבל התראה חמורה, שעל פיה מקרה דומה בעתיד יביא לפיטוריו המידיים.

חודשיים לאחר מכן, בתחילת פברואר 1933, תוכנן מסדר גדול לכל בית הספר בניצוחו של ד"ר גרובר לרגל מינויו של היטלר לקנצלר. ההגבלות הישנות הוסרו בן לילה. הפעם המליצה אפילו אנה לציית. בעוד חודשים ספורים אמור הנס לעזוב עם אחיו קורט לפלשתינה ואין לעשות דבר שיסכן זאת.

בשעה 08:00 הגיעו הדגלים והנסים המעוטרים בצלב הקרס. כל קבוצה נשאה שני דגלים, האחד בראשה והאחר בסופה. על הנס הוטל לשאת את הדגל שבסוף הטור. בשעה 08:30 החל הטקס, אך מיד כשהחלו שירת ההמנונים וקריאות הזיג־הייל החליט הנס הקטן לפרוש. הוא מסר בשקט את הדגל לילד שעמד לפניו, אשר דקות מספר קודם לכן בכה על שהחמיץ את הכבוד האדיר שבנשיאת הדגל, וחמק במהירות מרחבת המסדר אל תוך בית הספר כדי להסתתר בשירותים.

גם מתוך אחד מתאי השירותים בקעה שירת ההמנון הנאצי, אך כטרם עלה בידיו של הנס לזהות מי שר נפתחה הדלת בתא השירותים וממש מולו הופיע גרובר במדי SA מעומלנים.

הנס לא היסס. הוא פנה לאחור ופתח בריצה, אך גרובר דלק אחריו תוך שהוא מנסה להשלים את פתור מכנסיו. "הנס וינטר עצור!", צווח גרובר. הנס שסירב להיענות המשיך בריצת אמוק וגרובר אחריו. גרובר היה גוף עגלגל שהתנהל בכבודות, ולכן ברור היה להנס שבקרוב זה הוא המנצח. במנוסתו דרך חצר המסדרים הוא הפיל מספר דגלים שהקשו על גרובר עוד יותר, אך זה האחרון לא ויתר ותוך שהוא קורא שוב ושוב להנס לעצור המשיך לרוץ אחריו במלוא אוננו אל מחוץ לכותלי בית הספר ולתוך השאון הסואן של העיר. אם יספיק הנס להגיע למשרדי חברת יצוא החיטה של הדוד ברטולד, הנמצאים במרחק קילומטר מבית הספר, לפני שיעלה בידי גרובר לתופסו, הכול יהיה בסדר. ייתכן אפילו שאבא יהיה שם, ולכשייוכח במעלליו של גרובר, יפטור אותו אחת ולתמיד מלהופיע בשיעוריו.

בחודש פברואר יורדת הטמפרטורה בעיר קוניגסברג נמוך נמוך אל מתחת לאפס ושכבת קרח עבה עוטה את הכבישים והמדרכות. ואכן היתה זו שכבת הקרח שהכריעה לבסוף את המרדף. לאחר מספר דקות של מרדף עיקש בקור המקפיא של העיר, מעד הנס, החליק על שכבת הקרח שכיסתה את המדרכה ונחבל ברגלו. שרוע על גבו, נאנק מכאב שומע כבר הנס את גרובר מתנשף בכבודות ועט לעברו. בעוד שנייה ינחת עליו עם גופו הכבד שידיביק את ראשו לקרח הרטוב ולא יימצא איש שיושיע אותו מנחת זרועו המחכה לנקמה...

מה שקרה לאחר נפילתו של אבא היה שונה מאוד מהתסריט שרץ במוחו באותן שניות. מה שהתרחש באותן דקות ספורות כנראה השפיע על אישיותו, לחיוב ולשלילה, יותר מכל מאורע אחר שהתרחש באותה שנה מטלטלת של תחילת השלטון הנאצי ושלהי שהותו בגרמניה. גרובר התקרב להנס ששכב על המדרכה כמתחזה למת והרים אותו בזהירות רבה תוך שהוא לוחש בשקט: "הנסי מה קרה? בו תראה איפה

כואב". הוא חיבק את הנס בחוזקה ומיד לאחר מכן בחן את רגלו בקפידה. הנס הביט בו בחשדנות וכשאישר בהינד ראש שהכול בסדר העמידו גרובר שוב על הקרקע, ליטף את ראשו והצביע לעבר בית הקפה הסמוך. כשהוגש להנס התה החם עם עוגת השוקולד שהזמין לו גרובר בבית הקפה, בחן עדיין הנס, ספק בחשדנות ספק בתדהמה, את המתרחש סביבו.

גרובר שישב מולו השעין את סנטרו על שתי ידיו שהיו משולבות על השולחן כדי שראשו יימצא מקביל לזה של הנס. "רצתי אחריו, הנס, כדי לומר לך שכל האירוע בחדר המנהל שהיה בחודש נובמבר היה כלא היה. איני נוטר כל איכה על כך, ועוד רציתי לומר שכמחנך כיתתך רואה אני עצמי כאחראי לשלומך ורווחתך בבית ספרנו. איש לא יוכל לפגוע בך, לא תלמיד, לא מורה, ולא כל אדם אחר. אני רוצה שתבטיח לי הנס לספר על כל ניסיון לפגוע בך". גרובר הוסיף מספר משפטים על הכבוד, הצדק וההגינות הגרמנית שיגיעו עכשיו לשיאים חדשים בהנהגתו של אדולף היטלר, ופנה לאכול את העוגה שהזמין לעצמו.

פעמים רבות שמעתי את אבי מספר את הסיפור על גרובר. תמיד כשהגיע לקטע הסיפור בבית הקפה עלו דמעות בעיניו וקולו נחנק משהו. האם התרגש אבא בשל הזיכרון של עוצמת הסבל שנגרם לו בשלהי שהותו בבית הספר בגרמניה או אולי בשל זיכרון החרדה שעטפה אותו במנוסתו מפני האיש ההוא, שלמרות סיומו ההזוי של הסיפור ודאי היה מנוול גדול? אינני סבור כך. אני חושב שאבא פשוט התרגש מזיכרון המחווה שנעשתה לו במקום, בזמן ומהאדם הכי בלתי צפוי. אבא כנראה ראה בגרובר גיבור – מין חסיד אומות העולם.

כילד זכורים לי סיפורים רבים של אבא על גבורה גרמנית בתקופה האפלה, על גיבורים אמיתיים כמו שינדלר, וילי ברנדט וקלאוס פון שטאופנברג. תמיד כשהגיע לשיאו של הסיפור עלתה אותה לחלוחית בעיניו וקולו נשנק. איך ייתכן שגרובר העלוב זכה לאותה תגובה רגשית בזכות כמה דקות של הגינות? מעולם לא העזתי לשאול את

אבא על כך, אך כנראה שגרובר זכה באמפתיה שלו במשך שנים דווקא בשל היותו מנוול ולא למרות זאת. התגובה הרגשית של אבא היא ביטוי מתון לסינדרום שטוקהולם. הנס הקטן היה נתון למרותו של מורה שמירר את חייו בתקופה המפחידה של תחילת הרודנות הנאצית. האמפתיה שרכש מורה זה מתלמידו במחיר זול כל כך היתה גם היא תוצאה של רגש "רציונלי", שהגן על אבא ושאפשר לו לשרוד את חודשיו האחרונים בגרמניה לפני עזיבתו לארץ ישראל. ואולם למרות היותו של רגש מסוים רציונלי, ייתכן שהוא ייטבע בנו עמוק וישרוד עשרות שנים גם לאחר שחדל להגן עלינו – כפי שקרה לאבא.